

Пашко О. В.

«КОЖНИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЕТАП СПРЯМОВУЄ ЛЮДИНУ ДО АКТИВНОСТІ...» (Листи Агапія Шамрая до Анастасії Ніженець 1945–1949 рр.)

У публікації на основі архівних матеріалів реконструйовано невідомі сторінки біографії українського літературознавця Агапія Шамрая. Наприкінці 1940-х рр., під час двох репресивних кампаній в Україні, вченого було звинувачено у «буржуазному націоналізмі» та «безродному космополітизмі». Вперше опубліковано чотири збережені листи Агапія Шамрая до літературознавчині Анастасії Ніженець (1945–1949 рр.), з якою його пов'язувала ще з 1930-х зацікавленість давньоукраїнською літературою.

Ключові слова: українська література, літературознавство, боротьба з «буржуазними націоналістами», боротьба з космополітами, Інститут Тараса Шевченка, Харківський інститут ім. Григорія Сковороди, Іван Вишенський, Леся Українка, Агапій Шамрай, Анастасія Ніженець, Олександр Білецький, Абрам Гозенпуд, Ілля Стебун.

Листів Агапія Шамрая (1896–1952) до Анастасії Ніженець (1902–1992) збереглося лише чотири — з 1945 до 1949 рр. [24], проте кожен із них містить відомості про ключові навкололітературні події цього періоду: публікацію «Нарису історії української літератури (за ред. Є. Кирилюка і С. Маслова)» (1945), про боротьбу з «буржуазними націоналістами» (1946–1947) та «космополітами» (1949)². І це не випадково, адже Агапій Пилипович Шамрай був безпосереднім учасником усіх тих подій. Ці листи є важливим людським документом: у них відчитується яскрава полемічна, подекуди навмисно загострена, літературно-публіцистична манера вченого, вишукане володіння мистецтвом натяків та езоповою мовою; також висловлено ставлення науковця до трагічних подій, що відбувалися, — репресій пізнього сталінізму та посилення тотального контролю наукового середовища.

Представлене у публікації листування двох учених дає змогу реконструювати ще одну, маловідому сторінку наукового життя Агапія Шамрая, а саме дослідження давньої української літератури. На початку 1930-х років учений підготував підручник з української літератури «По-

лемічна література — твори XVI–XVII століття»³, два розділи в якому написали Анастасія Ніженець (про полемістів XVI–XVII ст.) і Олександр Назаревський (про дидактично-повчальні оповіді XVII ст.) [14, с. 270]. Маємо ще кілька свідчень про Агапія Шамрая як медієвіста — насамперед вони стосуються його роботи початку 1930-х років: у спогадах «Зустрічі і прощання» Г. Костюк згадує, що при вступі до аспірантури Інституту Тараса Шевченка (з 1952 р. — Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка) саме А. Шамрай пропонував йому зайнятися вивченням творчості Івана Вишенського. У мемуарах Г. Костюк пише багато теплих слів про свого вчителя, «блискучого та вникливого» вченого. За його свідченням, Агапій Пилипович Шамрай — «керівник стародавньої і, частково, середньої доби української літератури. [...] Добрий знавець і вникливий аналітик. На своїх семінарах він давав нам дуже багато нового. Він відкрив нам українську

¹ Публікацію підготовлено в рамках і за підтримки стипендіальної програми Philipp Schwartz-Initiative Alexander-von-Humboldt-Stiftung (Німеччина) в Європейському університеті Віадрина (Франкфурт-на-Одері) (Europa-Universität Viadrina Frankfurt (Oder)).

² Докладну інформацію про ці репресії у колі літературознавців див. у роботах С. Скульчика, Ю. Кислої, Ю. Шаповал [8; 31; 30].

³ Таку назву наводить А. Ніженець. За даними біографії 1952 р., яку, ймовірно, написав А. Шамрай, цей підручник мав назву «Історія української літератури доби феодалізму (підручник для вузів)» (20 друк. арк., 1933) [22, арк. 4]. Відомо, що текст 1933 р. було переслано до видавництва «Рух», яке невдовзі було ліквідовано. Ця біографія Агапія Шамрая зберігається у фонді М. Сиваченка (Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України), машинопис не авторизовано. Можна припустити, що це передрук із якоїсь автобіографії А. Шамрая, який М. Сиваченко зробив у процесі підготовки матеріалів збірника з перевидання статей Шамрая [27], проте в анкеті також подано додаткові відомості, наприклад дата смерті вченого. Наведено дані про інші неопубліковані роботи Шамрая: «Мотиви “ірраціонального” в творах О. Кобилянської», «Світові образи в творчому методі Лесі Українки» [22, арк. 4].

барокову ⁴ літературу на чолі з Іваном Вишенським... [...] Взагалі це була людина високого інтелектуального розмаху. Але, на жаль, не мав умов для повного вияву свого таланту» [10, с. 399].

Останнім часом зацікавленість біографією і творчістю Агапія Шамрая посилилася, проте дуже мало відомо про життя та роботу українського вченого у Росії: в Іжевську (1933–1937) та Пермі (тоді — Молотов) (1937–1944), а також в Узбекистані — у Фергані (1937–1938) ⁵. Найбільший науковий здобуток ученого за цей період — підготовка і захист докторської дисертації про творчість Гофмана, за яку Шамрая 12 серпня 1944 р. було присуджено ступінь доктора філологічних наук і звання професора ⁶. Уже у вересні 1944 р. вчений повернувся до Києва і того самого місяця ⁷ очолив кафедру західної літератури в Київському університеті ⁸, а з 10 жовтня 1944 р. став завідувачем відділу західноєвропейської літератури Інституту Тараса Шевченка. З 1 березня 1949 до смерті — 7 квітня 1952 р. — він працював старшим науковим співробітником відділу української доживотної літератури Інституту Тараса Шевченка ⁹. Увесь цей час Шамрай із великою родиною меш-

кав у гуртожитку для студентів на Володимирській гірці. Умов для роботи не було, про це свідчить його заява 1947 р. (дату реконструюємо за контекстом) щодо поліпшення житлових умов. Наводимо заяву повністю: «До Директора Інституту літератури Академії наук / Прошу Вас піднести перед президією Академії наук клопотання про надання мені помешкання в одному з будинків Академії. Третій рік працюю я в Інституті літератури, але й до цього часу не маю сталого приміщення. З часу прибуття до Києва (вересень 1944) я [пробуюю] з родиною в студентському гуртожитку університету в обставинах, які позбавляють мене усякої можливості науково працювати. (Я маю одну кімнату, дуже кепсько ізольовану від студентських приміщень, де міститься, крім мене, п'ять чоловік ¹⁰, жодних комунальних вигід не маю і т. д.) / Зав. Відділу західної літератури. / Доктор філологічних наук А. Шамрай» [25, арк. 4].

Перший відомий лист А. Шамрая до А. Ніженець датовано 1945 р. Це, ймовірно, відповідь на листа А. Ніженець щодо продовження її роботи над кандидатською дисертацією про Івана Вишенського. Анастасія Ніженець була аспіранткою Шамрая ще в Інституті Тараса Шевченка в 1930–1932 рр. ¹¹ і вже тоді займалася українською поемічною прозою. У 1945 р., коли почалося листування двох учених, А. Ніженець завідувала кафедрою української літератури в Харківському педагогічному інституті [14, с. 271], саме вона була однією з ініціаторок надання цьому навчальному закладу імені Григорія Сковороди. У цей час, крім І. Вишенського, ключовою науковою темою для неї стають біографія і творчість філософа: «...з 1944 року — 150-річчя смерті українського мислителя Г. С. Сковороди — мою пристрасну увагу захопила постать Сковороди» [14, с. 271]. Із 1940-х років і до кінця життя наукові інтереси А. Ніженець майже повністю концентруються як на вивченні творчості Сковороди (вона є авторкою книжок «Г. Сковорода. Заповідні місця на Харківщині» (1969), «На зламі двох світів» (1970)), так і на відновленні історичних об'єктів Харківщини, пов'язаних зі Сковородою, — створенні Музею Г. С. Сковороди у с. Сковородинівці (1960), а також пам'ятного місця філософа у с. Бабаї.

Із листів А. Шамрая можна зробити висновок, що А. Ніженець також намагалася залучити

⁴ Вислів «барокова література», ймовірно, пізніший і фіксує повоєнну ситуацію вивчення української літератури XVII–XVIII ст., що склалася після появи розвідки Д. Чижевського «Історія української літератури. Книжка друга. IV. Ренесанс та реформація. V. Барок» [21]. У радянській науковій літературознавчій традиції 1920–1930-х років термін «бароковий» майже не вживали, здебільшого використовували на означення архітектурного стилю.

⁵ Наводимо ці дані за біографією А. Шамрая: «1933–1937 — завідувач кафедри і професор зарубіжної літератури в Удмуртському педінституті — Іжевськ УдАРСР. 1937–1938 — на тих же посадах у Ферганському педінституті — Фергана, Узб. РСР. 1937–1942 — зав. кафедрою зарубіжної літератури і професор Молотовського педінституту — Молотов. 1942–1944 — на тих же посадах у Молотовському університеті, Молотов. 1944 — професор зарубіжної літератури в Київському університеті. 10.10.1944–1.03.1949 — завідувач відділом західноєвропейської літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. 1.03.1949–7.04.1952 — старший науковий співробітник Відділу української доживотної літератури Інституту — по день смерті» [22, арк. 1].

⁶ «Рішенням Вищої Атестаційної Комісії Всесоюзного Комітету в справах вищої школи РНК СРСР 12 серпня 1944 року (протокол № 17) Агапію Пилиповичу Шамраю присуджено вчений ступінь доктора філологічних наук та професора зарубіжної літератури» [22, арк. 2]. З листів А. Шамрая О. Білецькому випливає, що в 1943 р. Шамрай активно шукав місце для захисту своєї докторської роботи, пробував це зробити в Томському університеті, про можливість чого запитував у О. Білецького (під час евакуації О. Білецький працював саме там).

⁷ Можливо, повернення Шамрая пов'язано з тим, що йому запропонували очолити кафедру зарубіжної літератури Київського університету. Наприкінці 1940-х в Україні дуже сильно не вистачало докторів наук.

⁸ Реконструюємо це за біографічними відомостями А. Шамрая: «З вересня 1944 р. працюю в Київському держ. університеті як завідувач кафедри західної літератури та в Інституті літератури АН УРСР на посаді завідувача відділом західної літератури» [26, арк. 1 зв.].

⁹ Реконструюємо за: [22].

¹⁰ Можливо, йшлося про те, що в той час у кімнаті жили Агапій Шамрай із дружиною Галиною і троє їхніх дітей, один з яких — інвалід.

¹¹ Імовірно, вона є однією зі співавторок рецензій, виконаних так званими редбригадами (жанр літературно-критичних статей під час ідеологічної боротьби початку 1930-х рр.): [17].

київського доктора філологічних наук до підготовки аспірантів на кафедрі української літератури Харківського педінституту. Проте, найпевніше, це не було реалізовано через спротив деяких харків'ян; хто відіграв вирішальну роль у тому, що Шамрай відмовився від подальшої співпраці з Харковом, мені не відомо.

Листи А. Шамрая другої половини 1940-х відображають дві репресивні кампанії цього періоду. Першу датують 1946–1947 рр., коли вченого — на підставі його невеликої статті 1945 р., присвяченої вивченню творчості Лесі Українки, — «Леся Українка і англійська література (Епізод перший)» — було звинувачено в «буржуазному націоналізмі», «низькопоклонстві перед Заходом» та у «викривленні української класики». Статтю Шамрая і сьогодні можемо вважати за зразок компаративного аналізу: на прикладі творів П. Шеллі «Озімандія» та Лесі Українки «Напис на руїні» автор висловлює тезу про генетичні зв'язки між цими текстами [23]¹². Головні пункти звинувачення проти Шамрая було сформульовано у статті-наклепі Іллі Стебуна і Абрама Гозенпуда — «Шкідливі “концепції” проф. Шамрая» (1947) [20]. Зазначимо, що із 1945 р. Ілля Стебун — завідувач відділу сучасної української літератури Інституту Тараса Шевченка, з 1947 р. — заступник керівника Спілки письменників; був редактором «Літературної газети»; брав активну участь у кампанії проти «буржуазного націоналізму» 1947 р. як партійний функціонер [30, с. 208–251]. Абрам Гозенпуд — науковий співробітник Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка та дослідник творчості Лесі Українки [4]. Якщо участь функціонера Іллі Стебуна в розгромі Шамрая є очевидною¹³, то причину конфлікту двох науковців — Шамрая і Гозенпуда, які обидва займалися вивченням спадщини Лесі Українки, — нині важко пояснити¹⁴.

¹² Варто зазначити: про те, що поезію «Напис на руїні» можна розглядати як «парафраз відомого сонета Шеллі», говорив ще І. Франко 1907 р. («Огляд української літератури 1906 р.»), про це також тут [20].

¹³ Крім згаданої статті, був донос І. Стебуна на підручник А. Шамрая «Українська література» (1927). У цьому дописі вченого охарактеризовано як «буржуазного націоналіста» і звинувачено у намаганні зробити з М. Коцюбинського декадента та послідовника західноєвропейської літератури: «...українські націоналісти рабські плазуючи перед буржуазним Заходом, намагалися представити Коцюбинського як “рафінованого естета”, як “першого європейця в українській літературі”, близького до декадентської “модерної європейської літератури”, довести, що письменник зазнав на собі, мовляв, “впливу насамперед традицій західноєвропейських”» [19].

¹⁴ У автобіографічному нарисі «У моєму Києві» А. Гозенпуд згадує про пленум Спілки письменників 1947 р. і звинувачення проти М. Рильського, а також кампанію 1949 р., після якої він змушений був виїхати з Києва, проте замовчує факт спільної статті з І. Стебуном, спрямованої проти А. Шамрая [4, с. 317–320].

У відповідь на цей наклеп А. Шамрай виступив із різко негативною статтею-звинуваченням «Леся Українка в “новому освітленні”, або Реабілітація європейського модернізму» (1947) [27], що була спрямована проти нової книжки Абрама Гозенпуда «Поетичний театр Лесі Українки» (1947) [5], яку автор планував захистити як докторську дисертацію. Наклепницька манера статті А. Шамрая є незвичною для науковця, стилістика робіт якого вирізнялася емоційною стриманістю, виваженістю оцінок навіть у найтяжчі періоди цензури, взаємних звинувачень і процесів ініційованої згори «самокритики» 1930-х рр. Дослідження А. Гозенпуда, справді, були новаторськими, деякі його тези дотепер залишаються поза увагою дослідників. Книжка містить не лише багатий документальний матеріал, приміром публікацію невідомих раніше рукописів, а й несподівані компаративістичні зауваги, зокрема була спроба виявити генезу «християнського тексту», простежити генетичні зв'язки із творчістю Метерлінка, Ібсена тощо. Допис Шамрая містить набір штампів-обвинувачень: книжка Гозенпуда — «спроба дати спотворене і шкідливе уявлення про кращі твори Лесі Українки», намагання «поріднити» Лесю Українку з представниками західноєвропейської декадентщини і модернізму, ігнорування «видатних явищ російської літератури». Ця «шкідлива книга» — «спотворення творчості великої революційної письменниці», «класичний приклад» рабського плазування «дослідника» перед «досягненнями» «модерністичної літератури Заходу».

Отже, А. Шамрай звинуватив А. Гозенпуда в тому, в чому останній разом із І. Стебуном звинувачував його самого. Таку відповідь ученого можна розглядати як вимушену стратегію захисту, до якої зверталися деякі літературознавці в добу «ждановщини», що, безумовно, не спростовує тезу про несправедливість статті. Але, на відміну від публікації А. Шамрая, яка, імовірно, залишилася непоміченою, праця І. Стебуна й А. Гозенпуда вже 1947 р. запустила конвєср «проработки» А. Шамрая на засіданнях відділу Інституту Тараса Шевченка та в періодиці. Ба більше, ім'я Агапія Шамрая як дослідника творчості Лесі Українки потрапило до відомої доповіді Миколи Бажана «Проти націоналістичних перекирвань в сучасній науці про історію України» (1947) [11, с. 302–326]: «Проф. А. Шамрай за тією ж схемою надто переконливо говорить про вирішальні впливи на творчість Л. Українки окремих поезій Шеллі, не згадуючи про такі переконливі і доведені фактори, як вплив геніальної творчості А. Пушкіна, Некрасова та інших»

[11, с. 324]. Не минулася ця трагедія і без комічних епізодів, адже в російському скороченому перекладі доповіді М. Бажана професору А. Шамраю приписали авторство розділу про Лесю Українку в «Нарисі історії української літератури» (1945): «Профессор А. Шамрай пишет в том же “Очерке” о влиянии на поэзию Леси Украинки некоторых стихов Шелли, не упоминающая о влиянии Пушкина и Некрасова» [11, с. 333].

Як ми бачимо з листів до Анастасії Ніженець, ця викривальна кампанія завершилася для А. Шамрая сердечним нападом і тривалим перебуванням у лікарні: «Потрохи ходжу і вихожу на роботу, але можете собі уявити, з якою я приємністю це роблю. Бо доводиться не так працювати, як “вишукувати” в собі гріхи можливі й неможливі і привселюдно про них розповідати. “Удовольствие” — не з великих. Накреслюю на майбутнє таку “програму” — буду ходити і буду [“раздраконивати”] себе до чергового сердечного [нападу], знову “спокій” на пару місяців, потім — знову колесо закрутиться, а до якого кінця, і сам не знаю», — відверто пише він у листі від 29 грудня 1947 р.

Під час другої репресивної кампанії проти космополітизму (1949 р.) Іллю Стебуна було звільнено з Інституту літератури й зі Спілки письменників, проте іронія долі полягає в тому, що свавільний маховик репресій знов зачепив Шамрая, тепер уже його було зараховано до «групи літературних та театральних критиків-антипатріотів», разом із тими самими І. Стебуном і А. Гозенпудом, та знов звинувачено у «наклепів на українську класичну спадщину». Резолюція Другого пленуму правління СРПУ 1949 р. черговий раз, уже протягом трьох років, оцінила невелику статтю Шамрая 1945 р. про Лесю Українку як «схиляння перед Заходом»: «З позицій гнилого схиляння перед розтлінною культурою буржуазного заходу оцінював творчість Лесі Українки і низькопоклонник А. Шамрай» [18, с. 5]. «Проробляли» А. Шамрая і на засіданнях парторганізації Київського державного університету, зокрема 11–12 березня 1949 р. на парткомі в кількості 500 осіб разом з А. Гозенпудом, І. Стебуном, Є. Адельгеймом, Л. Сановим: «Проф. Шамрай у своїх працях проявляв буржуазний націоналізм, низькопоклонство та плазування перед іноземщиною, принижував роль української класичної літератури, ставив її у залежність від Заходу. Особливо це проявлялося в його праці про Лесю Українку, а також в низці його ранніх робіт» (переклад українською мій. — *О. П.*) [30, с. 233]. Ця кампа-

нія проти «космополітів» 1949 р. зачепила й інших українських літературознавців, зокрема Сергія Маслової, Єлизавету Старинкевич, Олександра Кисельова. Приміром, у статті літературознавця Миколи Пивоварова (листопад 1949 р.) можна прочитати таке: «Замкнутість, ізольованість від питань сучасних літературного процесу характерна для таких дослідників літератури, як С. І. Маслової, А. П. Шамрай, О. І. Кисельов та інші. Вважаючи радянську літературу “не своїм” предметом, ці працівники відриваються від бойових питань сучасності, що не може не позначитися і на самій розробці ними проблем літературної спадщини» [16, с. 169].

Постать Анастасії Ніженець, адресатки Агапія Шамрая, перебуває на периферії зацікавленості сучасних учених. Про аспірантське життя майбутньої вченої залишив спогади Григорій Костюк, з яким вона вчилася в аспірантурі Інституту Тараса Шевченка в 1930–1932 рр. і з яким товаришувала: «Духовно близьке мені товариство створювалося навколо двох наших аспіранток: Анастасії (ми її кликали просто Тася) Ніженець і Майї (ми її звали Пчілкою). До нашого товариства ще треба додати Тасиною чоловіка, учителя й, здається, директора якоїсь середньої школи на Лисій горі...» [10, с. 416]. За свідченнями Г. Костюка, на початку 1920-х рр. А. Ніженець була близька до партії боротьбистів: «Тася відзначалася особливою відданістю в дружбі. Це в неї очевидячки виробилося ще в середньошкільні роки, коли вона належала до нелегального Укрюсу (Українська юнацька спілка)¹⁵. Треба було ризикувати життям, помагати чи рятувати друзів, ховати, інколи лікувати ранених тощо. В усякому разі мене з нею в’язала велика і щира дружба» [10, с. 416]. Також Костюк згадує про приятелювання А. Ніженець із Наталією Собко, матір’ю Гелія Снігирьова. Прикметно, як літературознавець-емігрант Гр. Костюк характеризує її життєву стратегію, яка допомогла жінці пережити різноманітні хвилі репресій: «Тася родилася під щасливою зорею. [...] Переживши всі злигодні радянського “щасливого життя”, не раз проходячи над прірвою, в яку ось-ось мала зірватися, мудра і вдумлива Тася напевне за довгий час виробила собі випробуваний модус вівенді й суворо дотримувалася його до глибокої своєї старості» [10, с. 416].

Отже, чотири листи Агапія Шамрая до Анастасії Ніженець 1940 р. — це один із небагатьох епістолярних комплексів ученого, який сьогодні

¹⁵ «Укрюс — Український юнацький союз соціалістичної молоді. Це була юнацька прибудовка УКП — Української комуністичної партії» [10, с. 442].

нам відомий; вони дають змогу реконструювати побут літературознавців цього періоду, описати маловідомі сторінки київського і харківського наукового життя. Епістолярій зберігається у Центральному державному архіві-музеї літератури та мистецтва України, у фонді А. М. Ніженець. Орфографічні та пунктуаційні особливості переважно адаптовано до сучасних правописних норм.

Лист № 1

14 березня 1945 р.

Дорога Насте Максимовно!

Знаю, що не має жадних виправдань моєму більш ніж обурливому мовчанню, отже, посилаючись на нелюдську завантаженість усякими дрібними та важливими справами, прошу не про відпущення своїх гріхів, а тільки про деяке зменшення Вашого справедливого гніву¹⁶. Оце збирався до Москви, гадав, що тільки там зможу спокутувати свої листовні гріхи. З цього одного можете собі уявити, як я закрутився в Києві. Листа, про який Ви пишете, я ще не одержав, на почті був тиждень тому. Ваші проекти теми дисертаційної усі цікаві, тільки [важко] мені, не знаючи стану бібліотечного в Харкові, сказати, який з них треба уважати за вигідніший. Щодо першої теми (історія наукового студіювання Вишенського¹⁷), то незручність її в тому, що дисертації Єреміна в даному випадкові ніяк не можна обминути¹⁸. Тема [нрзб.]-стилеві особливості творів Вишенського в порівнянні з творами інших полемістів — занадто специфічна. На мою думку, краще всього сполучити тему 2-гу і 3-тю (цебто розглянути творчість Вишенського в зв'язку з реформаційним рухом, наголошуючи на особливостях ідейних цього руху на православному ґрунті). В такій роботі можуть знайти собі місце і стилістичні спостереження. Хоч це буде до деякої міри і монографічна розробка теми, але Вам нічого боятися «конкуренції» ні з Франком, ні з ким іншим. В своїй роботі Ви поставите питання або зовсім нерозроблені, або такі, що потребують ревізії та корективів. «Злімітувавши» свої завдання таким чином, Ви змо-

жете сказати щось своє і нове. А більше нічого й не треба. Знову скажу, дисертацію Єреміна Ви можете спокійнісінько обминути, раз вона неопублікована. Чи мало таких випадків, що захищаються дисертації на аналогічні теми, і ніхто на те не зважає. Коли я посилав до Москви свою дисертацію про Гофмана¹⁹, то зовсім не зважив на те, що на ньому заробили кандидатського ступня аж троє і в тій же Москві²⁰. Щоправда, моя дисертація була докторська, але це не важно у даному випадкові. Я знаю тільки одну, бо була надрукована.

Знову раджу Вам якнайшвидше доводити її до кінця. Щось з [ВКВІ?] вимагають знову якихось документів про всіх робітників Вузів, почнуть нові «строгості», а це може ускладнити Ваше становище, як «начаюущого»²¹ наукового робітника. Правда, велика криза на кадри робітників з української літератури ніби забезпечує Вам певність становища²², а все ж, а все ж... Словом, пишіть, працюйте, не виправдовуйтесь, жодних виправдань не приймаю.

Дуже мене зворушив Ваш лист, переданий через робітника Вашої кафедри²³. Спасибі і Вам, і керівництву Вашого Інституту та кафедри²⁴. Одверто кажучи, боюсь я брати на себе ще нові обов'язки, занадто їх маю і без того. Ол[ександр] Ів[анович]²⁵ мені «не указ», він перетворився на гастрольора чи «летючого голандця», бо ж «запечатав своє серце, а я ще боюся»²⁶. Знаєте, до-

¹⁹ Докторську дисертацію Агапія Шамрая, присвячену виченню життя та творчості Гофмана, українською було видано («Ернст Теодор Гофман. Життя і творчість») уже після смерті вченого — у видавництві «Дніпро» 1969 р.

²⁰ Тема плагіату є важливою для Шамрая, про кого тут ідеться, важко сказати [15, с. 89–93].

²¹ Слово у лапках, адже Анастасія Ніженець аж ніяк не була науковцем-початківцем.

²² В українському науковому середовищі після війни катастрофічно не вистачало науковців зі ступенями.

²³ Особу не ідентифіковано.

²⁴ Імовірно, йдеться про Анатолія Олексійовича Івановського, який із березня 1945 р. був ректором Харківського педагогічного інституту; його згадано у спогадах А. Ніженець [14, с. 271–272]. За свідченнями вченої, саме вона була завідувачкою кафедри української літератури [14, с. 271].

²⁵ Академік Олександр Іванович Білецький у той час перебував на багатьох адміністративних посадах, зокрема був директором Інституту Тараса Шевченка, де працював А. Шамрай, керував багатьма аспірантами, постійно читав доповіді та виступав на публічних заходах. О. Білецький розумів усю трагічність своєї ситуації як науковця і неможливість займатися повноцінною науковою роботою, це відображено у листах до близьких людей. Наведемо лист до Ю. Меженка орієнтовно від лютого–березня 1948 р.: «Находясь в большом физическом и нервном упадке, из которого нет пока перспектив выйти, потому что предложение врачей немедленно бросить работу и отправиться месяца на два в санаторий мне пришлось отложить на будущее, когда я, наконец, свалюсь с ног наглядно — ограничиваюсь пока сердечными приветами» [1, арк. 4].

²⁶ Цитата з вірша Тараса Шевченка «Заворожи мені, волхве» (13 грудня 1844 р.): «Ти вже серце запечатав, / А я ще боюся».

¹⁶ Мені не відомі інші листи А. Шамрая до А. Ніженець.

¹⁷ 30 квітня 1947 р. А. Ніженець захистила дисертацію «Реалізм творчості Івана Вишенського» [13, с. 272], науковим керівником якої був Агапі Шамрай. Але книжку про Івана Вишенського вона видала майже за 20 років — у 1964 р. [13].

¹⁸ Ігор Петрович Єрьомін захистив докторську дисертацію про Івана Вишенського 1937 р. у Ленінграді (Пушкінський дім), проте до 1945 р. вийшли лише 8-сторінкові тези докторської (Іван Вишенский и его публицистическая деятельность (К истории украинской литературы XVI–XVII вв.). Изд. АН СССР, 1937. 8 с.) та 16-сторінкова невеличка книжка (Іван Вишенський. Київ; Харків, 1944. 16 с.) [7]. Тобто А. Ніженець не мала доступу до повного тексту дисертації.

рога Насте Максимовно, чому мені найбільше долягають усі ці заняття із студентами, аспірантами і т. д.? Я зараз перебуваю в стані нових шукань, переоцінюю (може, в останній раз!) все те, в що я вірив раніше і що обстоював, а до нових берегів тільки-но починаю приставати. Говорити про те, що для мене утратило авторитетність і [нрзб.] вартість, важко і нудно, а з новими «открытиями» виступати поки що рано²⁷. Найпожаднішою для мене річчю було б таке становище, коли б я зміг на кілька років цілком звільнитися від усяких учбових занять і виключно віддатися індивідуальним студіям. (Але, уви! — я ще не академік.) Я дивуюсь Ол[ександру] Ів[ановичу], що замість того, щоб на схилі життя одзначити себе якимсь поважним ділом, мотається поміж Харковим, Києвом та Москвою, немає того дня, щоб не виступав десь із доповіддю і т. д. Згодьтесь, що це більше пасує якомусь «легкомысленному прапорщику»... цебто кандидату, аніж шанованому академікові.

Проте в наших обставинах доводиться поступатись багато чим і, хоч тяжко і сумно мені обкрадати свій час, та раз однаково доводиться вожитися в Києві з аспірантами, то чому б до них не прилучити і харківців. Така наша логіка! Словом, принципово я нічого не маю проти того, щоб тісніше зв'язатися з Харковим науково, але ж наперед я хотів би знати про такі речі:

- 1) скільки аспірантів
- 2) якого вони курсу
- 3) як собі Ваша адміністрація мислить організаційні форми керування з «романтичного далека»
- 4) керувати треба підготовкою їх в цілому чи «дисертаційною»
- 5) матеріальне забезпечення.

Одержавши докладні та ясні відповіді на ці запитання, я дам і свою остаточну відповідь.

Ніколи в своєму житті я не залежав так від зовнішніх обставин, як тепер.

Всі плани моїх подорожів на цей рік блискуче провалились. От уже держав в руках відрядження до Москви, але довелось відмовитися і перенести на літо. Що поробиш, дуже затягнувся мій організаційний період, тішу себе надією, що такого вдруге не буде, і надалі почуватиму себе більшим паном свого часу та обставин.

Напишіть мені при нагоді про те, хто з «старого козацтва» лишився в Харкові. Розповідав мені колись Булаховський²⁸, що після руйнації

²⁷ У цей час А. Шамрай займався насамперед вивченням творчості І. Котляревського й готував нове, текстологічне видання його творів.

²⁸ Із мовознавцем Леонідом Арсенійовичем Булаховським А. Шамрай був знайомий ще з 1920-х рр., коли вони обидва працювали в Харківському інституті народної освіти (ХІНО).

Харкова зберігся лише один експонат, та й то сумнівної вартості, в особі І. М. Ткаченка²⁹. Чи правда тому? Маю на увазі Івана Макаровича з Холодної гори, шановного «малороссиянина», [грубенького] чолов'ягу, а не Ів. Мак. — «бригадира»³⁰ — нехай йому грець!

Ще раз прошу не гніватися на мене і пам'ятати, що симпатія моя до Вас належить до тої моральної категорії, що її «ни гром, ни ветер не сломи́т бы́стротечный и времени налет ее не сокруши́т»³¹. Отже, мовчання моє і неакуратність листовна — нічого не визначає, крім хіба сутужних обставин та дурної метушні.

Будьте здорові.

Ваш А. Шамрай.

Передайте від мене привіт М. О. Пасічник³², а її добре пам'ятаю.

*Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України.
Ф. 150. Оп. 1. Од. зб. 7. Арк. 1–3 зв.*

№ 2

6 грудня 1945 р.

Дорога Насте Максимовно!

Йй же богу, я не винний, що Ви мовчите. Днів через три як прибув до Києва, послав на Ваше ім'я листівочку, в якій вітав Вас і всіх Ваших друзів, дякуючи від щирого серця за ту гостинну зустріч, яку я знайшов у всіх вас³³. Здається зачіпку я дав, щоб Ви мені написали, але «уви!» (кажучи [нрзб]) на сие ничего не последовало. Чи Ви живі, чи здорові, як ваші (а тепер і мої) приятелі — Марія Олександрівна³⁴, Євдокія Гаврилівна³⁵? Вона навіть ділового листа мені

²⁹ Ткаченко Іван Макарович (1892–?), український літературознавець, у 1920-ті викладач ХІНО і співробітник Інституту Тараса Шевченка, тоді ж досліджував творчість Панаса Мирного, П. Куліша, публікував епістолярну спадщину М. Драгоманова, Лесі Українки, І. Франка; редактор та автор вступної статті до 6-томного видання «Творів» (1928–1929) Панаса Мирного.

³⁰ Імовірно, йдеться про критика 1930-х рр. Ів. Ткаченка, який разом із Леонідом Чернецом та Іваном Юрченком як «бригада» (тобто колективно) писали розгромні рецензії в журналах «Критика» і «Гарт». Л. Чернець є одним з авторів статті «Формалістичний ковчег» (Критика. 1931. № 7–8 (липень–серпень)), що стала однією з причин звільнення А. Шамрая з Інституту літератури в 1933 р. та виїзду до Іжевська. Л. Чернець та І. Юрченко були аспірантами Інституту Тараса Шевченка (1930–1932), сокурниками Г. Костюка [10, с. 415] й учнями А. Шамрая.

³¹ Цитата з вірша Г. Державіна «Пам'ятник» (1795).

³² Пасічник Марія Олександрівна (дати життя невідомі) — літературознавчиня, працівниця Харківського педагогічного інституту, вивчала творчість А. Головка.

³³ Між березнем і груднем 1945 р. А. Шамрай відвідав Харків.

³⁴ М. О. Пасічник.

³⁵ Вербицька-Пономаренко Євдокія Гаврилівна (1914–2005), літературознавчиня, працівниця Харківського педагогічного інституту, вивчала творчість Г. Квітки-Основ'яненка [1].

не написала, не сповістила, чи затвердили ж на-решті моїх аспірантів, чи ні. Передайте їй, що я усі її «комісії» виконав, цебто поговорив з тутешніми педіновцями про встановлення зв'язків і т. інш. Сподівався я на Ваш приїзд, а в тій листівочці висловив надію про швидке побачення, але з іздою тепер стало так тяжко, що й ця надія загасла. (До мене завітав на пару днів Юрко³⁶ і мусив прожити був аж два тижні, насилу [нрзб] з частиною Києва і то тільки літаком.) Пишіть мені не гаючись про себе і про ваших. Я так зблизився з усіма вами під час перебування в Харкові, що мені аж дивно, що Ви мовчите. Як Ваша дисертація, чи виспіє до весни? Буду дуже радий, коли так станеться³⁷. Про себе мені нічого написати зараз. Як тільки повернув до додому, зразу і упірнув у вир звичайних хлопів, біганини, хапливої несистематичної праці, що більше рве нерви, ніж дає плідні наслідки. У мене тепло (центральне опалення функціонує), їжі поки вистачає, завтра виражаємо синка до санаторія³⁸. От якби приїхали до Києва та спинились у мене, то хоч би походили утрюх³⁹ по театрах, а то навіть на думку не спадає, що можна користуватися з цієї культурної розваги без якоїсь незвичайної нагоди. Новин літературних чи наукових новин немає особливих, незабаром має вилізти на світ підручник з української літератури Кирилюка, Пільгука⁴⁰ та ще якогось «ука» після багатолітнього відпочинку в московських друкарнях. Ваша приятельниця Варвара Степанівна (угадайте, хто це?) «обробляється» Васильченка⁴¹, тільки щось дуже довго вже (тут

є така ще Меланія Митрофанівна⁴² — експонат чи друге видання вашої Варвари Степанівни), Маруся Грудницька згідно з одвічними законами божественної Немезиди «свергнута с высоты своего величия» и якщо не обернулася на порох, то так ґрунтовно заховалася в надрах Рукописного відділу, що її не легко зустріти навіть щодня буваючи в Інституті⁴³. Тема для філософічних міркувань — «что — человек, что счастье земные», чи словами незабутнього Енея кажучи «О жизнь! Бурливое море...»⁴⁴ і т. д.

Тепер у нас головна особа — Д. Копиця⁴⁵. Ви знаєте його? Симпатична і ділова людина. Шкода, як його тут зіпсують. На жаль, поряд з ним Інститут [придбав] в цьому році і таку сумнівну вартість, як Стебун⁴⁶, а з ним кілька ще стебунців. Нічого не зробиш, де мед, там і дьоготь домішують, така логіка життя.

Пишіть, дорога Насте Максимовно, нехай напише хоч кілька слів на Вашому листі і симпатична Мар[ія] Ол[ександрівна] про свою роботу над дисертацією та про свої справи. Чи повернув вже її герой? А Євдокії Гавриловні передайте, що я «возмущен» її поведінкою, не хоче навіть сповістити члена своєї кафедри⁴⁷ про чергові свої плани і організаційні заходи. (А може, як не затвердили аспірантів, то я вже й вилетів з Ваших шерегів.) А в тім передайте же їй від мене теплий привіт, а її попросить передати мій уклін

³⁶ Імовірно, Юрій — це син Агапія Шамрая, воював, пізніше працював шахтарем.

³⁷ А. Ніженець захистила дисертацію 30 квітня 1947 р.

³⁸ Ідеться про прийомного сина А. Шамрая, який хворів на туберкульоз хребта. Ось як про це згадує колега А. Шамрая з Пермського університету — М. Генкель: «Любопытна история их (Агапія і Галини Шамраїв. — О. П.) супружества. По словам Галины Михайловны Шамрай, она была замужем и ожидала ребенка. Шамрай (сам он тоже был женат), лекции которого она слушала, являясь студенткой, влюбился в нее и увел от мужа, не дожидаясь пока она родит. К этому ребенку он относился хорошо. Мальчик страдал туберкулезом позвоночника и годами лежал, прикованный к постели. Так, в лежачем состоянии он и был увезен на Украину» [3, арк. 1 зв.].

³⁹ Ідеться про А. Ніженець, А. Шамрая та дружину А. Шамрая — Галину Михайлівну Шемякіну-Шамрай.

⁴⁰ Підручник «Нарис історії української літератури» вийшов 1945 р., за редакцією С. Маслова та Є. Кирилюка. Справді, за вихідними даними книжки, її надруковано в Москві, підписано до друку 10 лютого і 22 березня 1945 р. [12, с. 280].

⁴¹ Варвара Степанівна Курашова (1907–1968), літературознавчиня; у 1944–1945 — старший науковий співробітник відділу української літератури початку ХХ ст. і радянського періоду Інституту Тараса Шевченка [9, с. 268]. 1950 р. в Києві вийшла книжка: Грудницька М., Курашова В. Степан Васильченко. Статті та матеріали (Матеріали та дослідження з історії української літератури ХІХ–ХХ ст. Вип. II). Треба згадати, що А. Шамрай ще в 1920-х вивчав творчість Степана Васильченка [28], а в 1945 р. надруковано його статтю «Степан Васильченко

і російська література» [29]. У ній, крім очевидних порівнянь творчості Ст. Васильченка та В. Короленка, наявний компаративний аналіз із творчістю І. Буніна. В. Курашова також є авторкою невеликого дослідження «Степан Васильченко і російська література» (але вона обмежується традиційним літературним пантеоном: О. Пушкін, М. Гоголь, В. Короленко [6]) і однією з упорядниць посмертного перевидання творів А. Шамрая 1963 р. [27].

⁴² Савицька Меланія Митрофанівна (1906–?), молодший науковий співробітник відділу української літератури ХІХ ст. Інституту Тараса Шевченка (червень 1941, 1944–1945) [9, с. 308].

⁴³ Грудницька Марія Семенівна (1907–1971), завідувачка відділу рукописів і текстології Інституту літератури ім. Тараса Шевченка у 1944–1957 рр. За спогадами Г. Костюка, вчилася в аспірантурі Інституту Тараса Шевченка в 1930–1932 рр. разом із ним та А. Ніженець: «Марія Грудницька — гарненька сіроока блондинка, походила з Київщини [...]. Була скромна й працювала. [...] Була осамітнена. По закінченню Інституту з мого обрію зникла» [10, с. 422]. Іронія А. Шамрая пояснюється тим, що в 1933 р. вона написала статтю, спрямовану проти нього та Віри Юхимівни Білецької (1894–1933): Грудницька М. Проти буржуазного націоналізму в радянській фольклористиці (Літературна газета. 1933. 20 грудня. № 31).

⁴⁴ Цитата з «Енеїди» І. Котляревського.

⁴⁵ Давид Копиця (1906–1965), заступник директора з наукової роботи Інституту Тараса Шевченка, у якому працював ще до війни; у 1946–1948 рр. — заступник начальника Управління пропаганди та агітації ЦК КП(б)У.

⁴⁶ Ілля Стебун — з 1945 до 1949 рр. працював в Інституті Тараса Шевченка, а також на партійній роботі.

⁴⁷ Імовірно, А. Шамрая було зараховано у члени кафедри історії української літератури Харківського педагогічного інституту.

Харитині Ксенофонтівні⁴⁸. Живіть здоровенькі, моя приятелько люба, вітайте Ваших домочадців. Галина Михайлівна засилає щирі свої привітання Вам і Марії Олександрівні. Сподіваюсь, що взимку точно побачусь з Вами в Києві.

Ваш А. Шамрай

Вибачайте за безладну писанину, стомився дуже і пишу пізно вночі. Да, забув було. Передайте т. Криворучкові⁴⁹ (так, здається?), що в Рукописному відділі Інституту АН жодного архіву Свидницького не переховується.

*Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України.
Ф. 150. Оп. 1. Од. зб. 7. Арк. 4–5*

№ 3

29 грудня 1947 р.

Дорога Насте Максимовно!

Вітаю Вас і домочадців Ваших з новим роком і бажаю Вам якнайкращого поведження в ньому. Я не знаю, чи пишете Ви, чи ні на мою адресу, але листів я не одержую. Потрохи ходжу і вихожу на роботу, але можете собі уявити, з якою я приємністю це роблю. Бо доводиться не так працювати, як «вишукувати» в собі гріхи можливі й неможливі і привселюдно про них розповідати⁵⁰. «Удовольствие» — не з великих. Накреслюю на майбутнє таку «програму» — буду ходити і буду [«раздраконивати»] себе до чергового сердечного нападу, знову «спокій» на пару місяців, потім — знову колесо закрутиться, а до якого кінця, і сам не знаю.

Хоч би Ви мене заспокоїли трохи харківськими новинами. Ми [нрзб.] від Вас листа про те, що «перша», але не вирішальна стадія суду минула⁵¹. Але коли буде друга? Л. М. [Костюховська]⁵² уперто не відповідає на мої листи. Не розумію, в чому річ. Може вона гнівається за те, що з гонораром [їй] затягнули. Справді, [вийшов] з цим негаразд. Гал[ина] Мих[айлівна] (яка останнім часом робить чимало дурниць) послала їй 650 карб. саме за кілька день до реформи⁵³, і вийшов з цього пшик. Правда, я послав услід їй вибачення і обіцянку зразу ж прислати новими грішми. Але тут довелось першу ж получку «укласти» на те,

щоб затримати хлопця в Криму⁵⁴ і зробити ремонт, от і вийшла затримка. Дуже Вас прошу, а власне Трохима Пилиповича⁵⁵, принести їй від мене якнайщиріші вибачення і тверде слово негайно ж вислати гроші по одержанні зарплати за другу половину грудня.

Хоч би вже швидше покінчити хоч з цією морокою. То наче б на душі стало легше. Бо й так не дуже, не дуже весело мені.

Бажаю Вам усім (хоч із запізненням) провести новорічний вечір в спокої, здоров'ї і сімейній злагоді, у мене немає і не буде — ні першого, ні другого, ні третього.

Ваш А. Ш.

Вибачте мене «окаянного», зайшов на пошту № 3 і знайшов Ваші два листи. Мене запевнила Гал[ина] Мих[айлівна], що Ви будете писати тільки на пошту № 2, і я не заходив. Харківський епізод скінчено, і не пишть мені про інститут. Раз там завівся прохвост, я й носа туди не поткну⁵⁶. Я безмірно здивований заявою Л. М., що вона мені пише, а я їй не пишу. Скажіть, я правильно пишу адресу: «Гоголівська, № 6». Нехай вона мені також пише на пошту № 3.

*Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України.
Ф. 150. Оп. 1. Од. зб. 7. Арк. 6–6 зв.*

№ 4

[без дати [29 серпень 1949 р. ⁵⁷]]

Дорога Насте Максимовно!

Одержав Вашого листа вчора, цебто 28 серпня. Увесь цей час був у Львові, і зараз перебуваю під враженнями від цього чудового міста, що з погляду історичної [питомості] перевершує далеко наш «стародавній» Київ. Бачив там багато — від старої бойківської деревляної церквіці, створеної народними майстрами, до Франківського музею та членів родини великого письменника. Яка то розкіш — ця народна архітектура (кажу про церкву). Нічого зайвого, думка про якусь «елегійну» доцільність панувала над фантазією будівничого. Це як наша пісня — проста, але кожним своїм нюансом переконає і візується в пам'яті на віки.

⁴⁸ Особу не ідентифіковано.

⁴⁹ Особу не ідентифіковано.

⁵⁰ Ідеться про звинувачення А. Шамрая в «буржуазному націоналізмі». Контекст листа дає змогу припустити, що після цього вчений потрапив до лікарні.

⁵¹ Імовірно, йдеться про кампанію проти «буржуазного націоналізму» в Харкові.

⁵² Особу не ідентифіковано.

⁵³ Грошову реформу було проведено в СРСР у грудні 1947 р.

⁵⁴ Ідеться про хворого прийомного сина Шамрая.

⁵⁵ Імовірно, чоловік А. М. Ніженець.

⁵⁶ Схоже, що А. Шамрай припинив співробітництво з Харківським педінститутом.

⁵⁷ Наприкінці листа олівцем у квадратних дужках зазначено дату [1947–1948?], імовірно, це запис А. Ніженець. Лист можна датувати 1949 роком, коли відбувалася кампанія боротьби з «космополітами» і коли І. Стебуна було знято зі всіх посад.

У Львові є приміське узгір'я, що називається «Високий замок», з нього розкривається ціле місто із своїми околицями — прекрасний краєвид, вражає своєю «зібраністю» у відміну від мальовничої «розкиданості» Києва. Прийнято було мене дуже тепло, навіть урочисто, і весь час не залишав лише піднесено-схвильований настрій, як у людини, що побачила вперше таку знайому і рідну з книжок частину нашої батьківщини.

Дома я з 27-го. Поки що тиша скрізь, закінчуються канікули і народ дуже поволі «підтягується» з усіх боків. В Інституті ⁵⁸ майже нікого немає ще. Проте прогноз на ближчі місяці можна поставити. Тепер уже всім тут відомо, що «ера» Стебуна і його компанії закінчилась, Іллюшу чекає серія чергових ударів і виведення з редакції «Літ[ературної] газети», разом з Смольсоном ([a lies] Сановим) ⁵⁹, а потім і «виліт» з керівних посад в Спілці. (З завідування відділом в Інституті його вже знято). Насуваються хмари і над головою мого «друга», знаменитого рідора і харківського божка ⁶⁰. Звичайно, обминути такої нагоди ніяк не можна, і я подбаю про те, щоб і від себе піддати йому легкого пару.

«Пролетариату крім цепей терять нечего», а таких сприятливих обставин я чекав давно, і дати йому доброго ляпаса вважаю своїм громадським ⁶¹ обов'язком.

Що далі буде — не знаю. Правда, я не Кассандра, але й не Дон-Кіхот, бо налітаю на вітряки тільки тоді, коли можна пошкодити хоч одне крило в якомусь з них. І знаю ще одне — коли шаля терезів спускається до низу, друга обов'язково мусить піднятися догори хоч трохи.

Ваша відповідь — досить дипломатична ⁶². Ви обминули головне в моєму листі, пославшись на свій дар Кассандри. Проте — це не відповідь. Повторюю, що прогнозів на «далеке» майбутнє не ставлю і Ви безпідставно вважаєте мене безжурним оптимістом в поглядах на нього ⁶³. Не про це я говорив. Я писав Вам про те, як боляче мені спостерігати відсутність самоповаги і елементарної гідності в людях близьких і симпатичних мені, і особливо тоді,

коли обставини не потребують такого самопопущення. Ця схильність «падати до ніг» навіть поверженим кумірам доводить мене до люті. Що це таке? Де Ви знайдете в нашому безмежному Союзі людей, що з такою, гідною подиву, саможертвою валяються в поросі під ногами першого-ліпшого авантюриста на взір Іллюші Стебуна, вже наполовину викритого громадськістю? Які ж це «заслуги» його в науці і перед партією? Ви спеціаліст з української літератури і мені не треба доводити, що всі його «труди» найодвертіша компіляція з праць авторів, про яких у нас не прийнято згадувати, тільки з домішкою власної реторики на «загальні теми». Я міг би Вам назвати авторів, наголовки їх праць, сторінки, які «творчо» використані ним в роботах про Котляревського, Мирного, Коцюбинського, і т. д. За десять років своєї «продуктивної діяльності» цей одгодований шпінгалет і літературний [пшют] не здобувся хоч би на невеличке, але своє слово в царині науки, де він почував себе прем'єром. Та мало цього. З незвичайною енергією, користуючись підтримкою «своїх людей», він спромігся витіснити з укр[аїнського] літературознавства всіх більш менш солідних дослідників. І те, що цей вояка дістає тепер «по заслугам» — тільки вияв історичної справедливості. Відомо, що коли море хвилюється, то хвилі підносять на своїх гребнях і брудний намул, що тримається проте одну мить, щоб без сліду розтопитися в свіжій солоній стихії. Таким намулом і був цей «найвидатніший критик», і нехай він собі завершує свою «путь» відповідно до законів природи, щоб його чорти забрали, додам «в виде напутствия». Кожний історичний етап спрямовує людину до активності, якої б форми вона не набирала в зв'язку з обставинами і моментом. Це її найвище покликання, справа честі і самоповаги. Адже Ви пам'ятаєте заклики нашої великої поетеси: робіть, як хочете і як можете —

«не будьте тільки дощиком осіннім...» ⁶⁴

От про це я і писав у попередньому листі.

Мої здорові і засилають вам усім щирий привіт і побажання всього кращого. Поздоровіть і від мене Нану ⁶⁵, М[арію] О[лександрівну] і завзятого пасічника Трохима Пилиповича.

Ваш А. Ш.

*Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України.
Ф. 150. Оп. 1. Од. зб. 7. Арк. 7-9*

⁵⁸ Інститут Тараса Шевченка.

⁵⁹ Санов (Смольсон) Лазар Самойлович (1913–1987) — український літературознавець, критик, активно друкувався з другої половини 1930-х рр.

⁶⁰ Особу не ідентифіковано, можливо, О. І. Білецький.

⁶¹ Підкреслення А. Шамрая.

⁶² Лист А. Шамрая, про відповідь на який А. Ніженець ідеться, мені не відомий.

⁶³ Із 7 квітня 1949 р. А. Шамрая переведено з посади завідувача відділу західноєвропейської літератури на посаду старшого наукового співробітника відділу української доживотної літератури.

⁶⁴ Цитата з вірша Лесі Українки «Де поділися ви, голосні слова...» (1900).

⁶⁵ Особу не ідентифіковано.

Список літератури

- Білецький О. Листи до Меженка Ю. 6 листопада 1939 — 13 березня 48 [одержав 13.03.48]. *Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України*. Ф. 365. Оп. 1. Спр. 327. Арк. 4.
- Біобібліографічний словник учених Харківського університету. Т. 3. Філологія. XX — початок XXI століття. Вип. 1. Філологічний факультет. Кафедра українознавства філософського факультету: Філологи. Історики (дод. до т. 2. Історики) / авт.-уклад. С. Б. Глибицька та ін. Харків, 2019.
- Генкель М. Спогади про А. Шамрая [1964]. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Ф. 74. Од. зб. 382.
- Гозенпуд А. В моему Києві / запис, авт. переклад з рос. та прим. Ст. Захаркіна. *Україна модерна*. 2005. Ч. 9. С. 286–320.
- Гозенпуд А. Поетичний театр. Драматичні твори Лесі Українки. Київ : Мистецтво, 1947. 302 с.
- Грудницька М., Курашова В. Степан Васильченко. Статті та матеріали. Київ : Вид-во Академії наук УРСР, 1950. (Матеріали та дослідження з історії української літератури XIX–XX ст. Вип. II).
- Демкова Н. С. Хронологический список научных трудов И. П. Еремина (1904–1963). *Труды Отдела древнерусской литературы*. Т. 20. Москва ; Ленинград, 1964. С. 425–431.
- Скельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. Київ : Критика, 2008.
- Історія Національної академії наук України (1941–1945): частина 2 / ред.: О. С. Онищенко та ін. Київ, 2007. 576 с.
- Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади. Кн. 1. Едмонтон : Канадський інститут українських студій, 1987. 743 с.
- Максим Рильський / авт.-упоряд.: В. Є. Панченко, В. Л. Колесник ; передмова В. Є. Панченка. Харків : Фоліо, 2019. 379 с. (Митці на прицілі).
- Нарис історії української літератури / за ред. С. Маслова, С. Кирилюка. Київ : Видавництво Академії наук УРСР, 1945. 280 с.
- Ніженець А. М. Реалізм у творчості Івана Вишенського: конспект лекцій по спецкурсу з давньої української літератури для студентів-філологів ХДУ. Харків, 1964. 137 с.
- Ніженець А. Спогади. *Від бароко до постмодерну: Збірник праць кафедри української та світової літератури*. Харків, 2005. Т. III. С. 270–311.
- Пашко О. Історик літератури Аґаній Шамрай: текст, твір та оточення. *Слово і час*. 2021. № 5. С. 75–100.
- Пивоваров М. За високу ідейність радянської літературної науки. *Вітчизна*. 1949. № 11. С. 165–171.
- Редбригада: Ведміцький, Ніженець, Товстуха. [Рец.] Б. Якубський. Дмитро Загуд. Літературний портрет. В-во «Маса», Київ, 1931, 55 стор., ц. 15 к. *Критика*. 1932. № 4. С. 101–103.
- Резолюція другого Пленуму правління СРПУ на доповідь тов. Л. Д. Дмитренка «Підсумки XII пленуму Правління СРП СРСР і стан та завдання театральної і літературної критики на Україні». *Вітчизна*. 1949. № 3. С. 3–9.
- Стебун І. М. М. Коцюбинський. Критично-біографічний нарис. Київ : ДВУ, 1948.
- Стебун І., Гозенпуд А. Шкідливі «концепції» проф. Шамрая. *Більшовик України*. 1947. № 4. С. 52–56.
- Чижевський Д. Історія української літератури. Книжка друга. IV. Ренесанс та реформація. V. Барок. Прага : Видавництво Юрія Тищенка, 1942. (Наукова бібліотека «ЮТ». Ч. 22–23). 143 с.
- Шамрай А. Коротка біографічна довідка. Бібліографія праць професора А. П. Шамрая. 10.03.1951. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України*. Ф. 168. Од. зб. 1654.
- Шамрай А. Леся Українка і англійська література (Епізод перший). *Українська література*. 1945. Вип. 11 (жовтень–листопад). С. 142–153.
- Шамрай А. Листи А. Ніженець [1954–1949]. *Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України*. Ф. 150. Оп. 1. Од. зб. 7. 4 листи. 9 арк.
- Шамрай А. Листи до О. Білецького. 25.04.1943 – 4.02.1952. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України*. Ф. 162. Од. зб. 3578. 9 арк.
- Шамрай А. П. Біографічні відомості [б/д]. 1 арк. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України*. Ф. 75. Од. зб. 1071. 1 арк.
- Шамрай А. Про книгу А. Гозенпуда «Поетичний театр. Драматичні твори Лесі Українки». 1947, вид. «Мистецтво», 302 стор. *Київська правда*. 1947. 13.07. С. 3.
- Шамрай А. Творчість С. Васильченка. *Червоний шлях*. 1926. № 4. С. 178–203.
- Шамрай А. П. Вибрані статті і дослідження. Київ : Державне видавництво художньої літератури, 1963. 319 с.
- Шаповал Ю. Україна XX століття: Особи та події в контексті важкої історії. Київ : Генеза, 2001. 559 с.
- Kysla Iuliia. Rethinking the Postwar Era: Soviet Ukrainian Writes Under Late Stalinism, 1945–1949: a thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in History / University of Alberta, 2018. 381 p.

References

- Biletskyi, O. Lysty do Mezhenka Yu. 6 lystopada 1939 — 13 bereznia 48 [oderzhav 13.03.48]. F. 365. Op. 1. Spr. 327. Ark. 4. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury ta mystetstva Ukrainy [in Ukrainian].
- Chyzhevskiy, D. (1942). *Istoriia ukrainskoi literatury. Knyzhka druha. IV. Renesans ta reformatsiia. V. Barok*. Vydavnytstvo Yurii Tyshchenka [in Ukrainian].
- Demkova, N. S. (1964). Khronolohycheskyi spysok nauchnykh trudov Y. P. Eremyna (1904–1963). *Trudy Otdela drevnerusskoj literatury*, 20, 425–431 [in Russian].
- Henkel, M. Spohady pro A. Shamraia [1964]. F. 74. Od. zb. 382. Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii Instytutu literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy [in Russian].
- Hlybetska, S. B., et al. (2019). *Biobibliografichniy slovnyk uchenykh Kharkivskoho universytetu. T. 3. Filolohy. XX — pochatok XXI stolittia*. Vyp. 1. Filolohichniy fakultet. Kafedra ukrainoznavstva filofoskoho fakultetu: Filolohy. Istoryky (dod. do t. 2. Istoryky) [in Ukrainian].
- Hozenpud, A. (1947). *Poetychnyi teatr. Dramatychni tvory Lesi Ukrainky*. Mystetstvo [in Ukrainian].
- Hozenpud, A. (2005). V moiemu Kyievi. *Ukraina moderna*, 9, 286–320 [in Ukrainian].
- Hrudnytska, M., & Kurashova, V. (1950). *Stepan Vasylchenko. Statii ta materialy*. Vyd-vo Akademii nauk URSR [in Ukrainian].
- Iekelchik, S. (2008). *Imperiia pamiaty. Rosiisko-ukrainski stosunki v radianskii istorychnii uiavi*. Krytyka [in Ukrainian].
- Kostiuk, H. (1987). *Zustrichi i proshchannia. Spohady*. Kn. 1. Kanadskyi instytut ukrainskykh studii [in Ukrainian].
- Kysla, Iu. (2018). *Rethinking the Postwar Era: Soviet Ukrainian Writes Under Late Stalinism, 1945–1949: a thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in History*. University of Alberta.
- Maslov, S., & Kyryliuk, Ye. (Eds.) (1945). *Narys istorii ukrainskoi literatury*. Vydavnytstvo Akademii nauk URSR [in Ukrainian].

- Nizhenets, A. M. (1964). *Realizm u tvorchosti Ivana Vyshenskoho*. Kharkiv [in Ukrainian].
- Nizhenets, A. (2005). Spohady. In *Vid baroko do postmodernu. Zbirnyk prats kafedry ukrainskoi ta svitovoi literatury* (Vol. III, pp. 270–311) [in Ukrainian].
- Onyshchenko, O. S., et al. (Eds.) (2007). *Istoriia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy (1941–1945)* (Vol. 2) [in Ukrainian].
- Panchenko, V. Ie., & Kolesnyk, V. L. (Eds.). (2019). *Maksym Ryl'skyi*. Folio [in Ukrainian].
- Pashko, O. (2021). Istoryk literatury Ahapii Shamrai: tekst, tvir ta otochennia. *Slovo i chas*, 5, 75–100 [in Ukrainian].
- Pyvovarov, M. (1949). Za vysoku ideinist radianskoj literaturnoi nauky. *Vitchyzna*, 11, 165–171 [in Ukrainian].
- Redbryhada: Vedmitskyi, Nizhenets, Tovstukha. (1932). [Rev.] B. Yakubskyi. Dmytro Zahul. Literaturnyi portret. V-vo "Masa", Kyiv, 1931, 55 stor., ts. 15 k. *Krytyka*, 4, 101–103 [in Ukrainian].
- Rezoliutsiia drugoho Plenumu pravlinnia SRPU na dopovid tov. L. D. Dmytrenka "Pidsumky XII plenumu Pravlinnia SRP SRSR i stan ta zavdannia teatralnoi i literaturnoi krytyky na Ukraini". (1949). *Vitchyzna*, 3, 3–9 [in Ukrainian].
- Shamrai, A. Korotka bihrafichna dovidka. Bibliohrafiia prats profesora A. P. Shamraia. 10.03.1951. F. 168. Od. zb. 1654. Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii Instytutu literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Shamrai, A. Lysty A. Nizhenets [1954–1949]. F. 150. Op. 1. Od. zb. 7. 4 lysty. 9 ark. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury ta mystetstva Ukrainy [in Ukrainian].
- Shamrai, A. Lysty do O. Biletskoho. 25.04.1943 — 4.02.1952. F. 162. Od. zb. 3578. 9 ark. // Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii Instytutu literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Shamrai, A. P. Biohrafichni vidomosti [b/d]. F. 75. Od. zb. 1071. 1 ark. Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii Instytutu literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Shamrai, A. (1926). Tvorchist S. Vasylchenka. *Chervonyi shliakh*, 4, 178–203 [in Ukrainian].
- Shamrai, A. (1945). Lesia Ukrainka i anhliiska literatura (Epizod pershyi). *Ukrainska literatura*, 11, 142–153 [in Ukrainian].
- Shamrai, A. (1947). Pro knyhu A. Hozenpuda "Poetychnyi teatr. Dramatychni tvory Lesi Ukrainky". 1947, vyd. "Mystetstvo", 302 stor. *Kyivska pravda*, 13.07, 3 [in Ukrainian].
- Shamrai, A. P. (1963). *Vybrani statti i doslidzhennia*. Derzhavne vydavnytstvo khudozhnoi literatury [in Ukrainian].
- Shapoval, Yu. (2001). *Ukraina XX stolittia: Osoby ta podii v konteksti vazhkoj istorii*. Heneza [in Ukrainian].
- Stebun, I. (1948). *M. M. Kotsiubynskyi. Krytychno-biohrafichni narys*. DVU [in Ukrainian].
- Stebun, I., & Hozenpud, A. (1947). Shkidlyvi "kontseptsii" prof. Shamraia. *Bilshovyk Ukrainy*, 4, 52–56 [in Ukrainian].

O. Pashko

“EACH HISTORICAL STAGE LEADS MAN TO ACTIVITY...” (Letters of Ahapii Shamrai to Anastasiia Nizhenets, 1945–1949)

The publication, based on archival materials, reconstructs for the first time the unknown pages of the biography of the Ukrainian literary critic Ahapii Shamrai after his return from Russia to Kyiv in August 1944. The scientist was accused of “bourgeois nationalism” and cosmopolitanism during two repressive campaigns of the late 1940s after his article “Lesia Ukrainka and English Literature (Episode One)” (1945). This work is a valuable study: comparing Shelley’s “Ozymandia” and Lesya Ukrainka’s “Inscription on the Ruin”, the Shamrai expresses a thesis about the genetic links between these texts. The main points of accusation against Shamrai were formulated in the slanderous article of Ilia Stebun and Abram Gosenpud – “Harmful “concepts” of Prof. Shamrai” (1947). If the participation of a party worker and a researcher of the Institute named after T. Shevchenko (Kyiv) Ilia Stebun in the defeat of Shamrai is obvious, the reason for the conflict between two scientists - Shamrai and Gozenpud, who were both engaged in the study of the legacy of Lesia Ukrainka, is currently difficult to explain. Also, four letters of Ahapii Shamrai to the literary critic Anastasia Nizhenets (1945–1949), with whom he had been connected since the 1930s by his interest in ancient Ukrainian literature, in particular the polemical treatises of Ivan Vyshenskyi, are being published firstly. The published letters allow us to reconstruct the life of literary critics in the 1940s in Kyiv and Kharkiv, and to show the repressive campaigns against of researchers in this period inside.

Keywords: Ukrainian literature, literary studies, late Stalinism, the official struggle against “bourgeois nationalists”, campaign against cosmopolitans, Taras Shevchenko Institute of Literature, Kharkiv Institute named after Hryhori Skovoroda, Ivan Vyshenskyi, Lesia Ukrainka, Ahapii Shamrai, Anastasiia Nizhenets, Oleksandr Biletskyi, Abram Hozenpud, Illia Stebun.

Матеріал надійшов 8 грудня 2023 р.

